

Kreatywna rola Szczawnicy na tle Pienin

Creative influence of Szczawnica in the Pieniny Mountains

URSZULA LITWIN

*Akademia Rolnicza w Krakowie, Katedra Geodezyjnego Urządzania Terenów Wiejskich,
ul. Balicka 253A, 30-198 Kraków*

Abstract. The paper presents a distribution of basic zones: a central zone, an intermediate one and a suburban area. It also shows connections between them and spatial features pertaining to a collective form of a settlement and unit architectural forms. The studies examine 1 hectare area computational squares which are used to determine the land use in Szczawnica.

WPROWADZENIE

Szczawnica położona jest na południowym zboczu pasma Radziejowej, w ukształtowanej amfiteatralnie dolinie potoku Szczawnego. Z jej centrum widoczna jest atrakcyjna panorama Małych Pienin i poszarpane szczyty Pienin Właściwych.

Największy rozwój przestrzenny uzdrowiska związany był z zarządem Józefa Szalaya. Nad źródłami „Józefiny”, „Szczepana” i „Magdaleny” zbudowano wówczas, w ramach pierwotnego układu, nowe pawilony „Holenderka” i dom „Za potokiem”. Wystrojem architektonicznym nawiązano do XIX-wiecznych europejskich uzdrowisk. W 1853 roku, po utworzeniu Placu Dietla, wzniesiono reprezentacyjne budynki: murowany „Dom nad Zdrojami”, połączony galerią ze „Szwajcarką”, i piętrowy „Pałac” z tarasem i wieżą zegarową. Pomnik Dietla i sadzawkę dopełniały urządzenia placu. Kolejne inwestycje rozciągały się w kierunku wschodnim. Dwie bliźniacze wille „Brat” i „Siostra”, a zwłaszcza „Traktiernia” oraz „Dworzec gościnny” były miejscem życia kultu-

ralnego kuracjuszy. Równolegle trwała adaptacja chłopskich chałup na pensjonaty.

W drugiej połowie XIX wieku podjęto próbę założenia na Miedzusiu konkurencyjnego uzdrowiska w oparciu o źródła „Aniela”, „Helena”, „Szczepan” oraz „Wanda”. Efektem tej działalności było wzniesienie kilku obiektów oraz wytyczenie Parku Dolnego. Natomiast w miejscu starej rezydencji Szalayów powstało nowoczesne inhalatorium – projekt Rzepeckiego, a także modernistyczny pensjonat „Modrzewie” w Parku Górnym.

Od 1962 roku Szczawnica uzyskała status miejski. Powstawały kontrowersyjne w formie duże sanatoria: dwunastokondygnacyjny „Hutnik” nad Parkiem Górnym i niewiele mniejszy „Górnik” na stoku Bryjarki. Bezpośrednio od strony zachodniej dochodzą duże bryły nowoczesnych sanatoriów, które przytłaczają stary układ. Od strony wschodniej, zrealizowane w latach 60. i 70. osiedla mieszkaniowe, liczne budynki zabudowy mieszkaniowej i zagrodowej otaczają Park Dolny i Ośrodek na Miedzusiu w Szczawnicy Niższej.

CEL I METODA PRACY

Na całkowity obraz kształtu przestrzennego Szczawnicy składają się niewątpliwie czynniki środowiska naturalnego, obyczajowo-prawne, gospodarcze, techniczne i wreszcie kompozycyjne, spontaniczne lub sterowane świadomie.

Praca przedstawia rozkład stref podstawowych: centralnej, pośredniej i peryferyjnej, związki zachodzące pomiędzy nimi a ukształtowaniem przestrzennym w sensie formy zbiorowej osiedla i jednostkowych form architektonicznych. Nie pomija też genezy rozwoju historycznego osady. W wyniku przeprowadzonej inwentaryzacji architektonicznej stwierdzono znaczny przyrost zabudowy w ostatnich latach, zwłaszcza uzdrowskiej i infrastrukturalnej. Podczas opracowywania powyższego zagadnienia koniecznym było scharakteryzowanie sposobu użytkowania poszczególnych obszarów uzdrowiska.

Na podstawie zinventaryzowanego i zaktualizowanego podkładu mapowego mapy ewidencyjnej w skali 1:1000 określono strukturę użytkowania ziemi, wyodrębniając sześć grup użytków.

1. Użytki techniczne
 - a) tereny zabudowane
 - b) tereny komunikacyjne
 - c) podwórza
 - d) tereny budowy
2. Nierolnicze tereny zielone
3. Rolnicze tereny zielone
4. Lasy
5. Nieużytki
6. Tereny pozostałe – nie zaliczone do poprzednich.

W terenach zabudowanych, ze względu na odmienne funkcje, wyróżniono cztery podgrupy zabudowy:

- zabudowa uzdrowsko-wypoczynkowa (sanatoria, ośrodki wypoczynkowe, prewentyoria, zakłady zabiegowe, pensjonaty),
- zabudowa mieszkaniowa,
- zabudowa usługowa (domy towarowe, sklepy, restauracje itp.),
- zabudowa zagrodowa (gospodarcza).

W celu usprawnienia obliczeń, jak i możliwości określenia struktury użytków i intensywności zabudowy w dowolnym miejscu badanego obsza-

ru wprowadzono jednostkę obliczeniową – kwadrat o powierzchni 1 ha. Cały obszar Szczawnicy podzielono na 196 kwadratów. Obliczono w nich powierzchnie wyodrębnionych użytków, co posłużyło do określenia ich struktury i wskaźnika intensywności zabudowy. Uzyskano w ten sposób cenny materiał typologiczny przy określeniu stref podstawowych, które w pełni odzwierciedliły strukturę uzdrowiska. Następnie wydzielono podstrefy o mniejszej powierzchni i wyższym stopniu specjalizacji. Granice podstref były wyznaczone głównie na podstawie funkcji zabudowy i tradycji. Szczególną trudność w wyodrębnieniu stref podstawowych stwarzała uzdrowski typ miejscowości. Występuje tu nie spotykane w miejscowościach o orientacji jednorodnej osiedla rolnicze, przemysłowe, rekreacyjne, nakładanie się zabudowy obsługującej ludność miejscową i kuracjuszy. W wyniku analizy wyodrębniono podstrefę w ramach strefy centralnej charakterystyczną dla uzdrowiska.

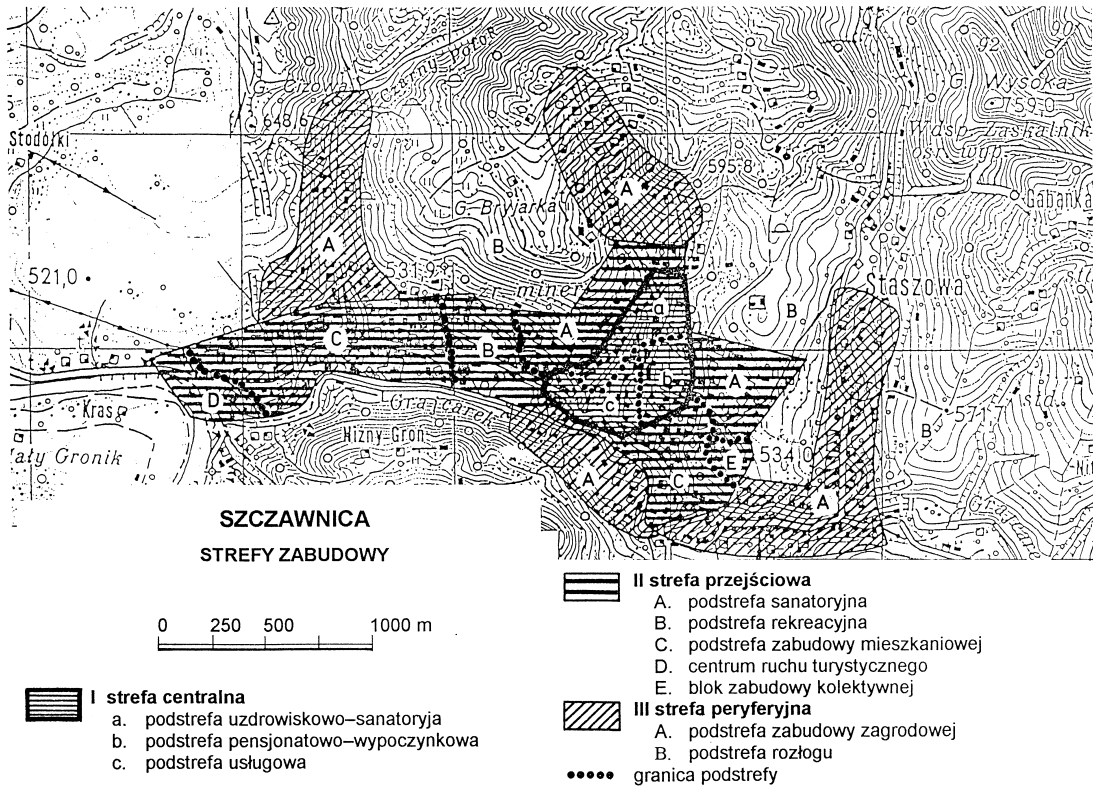
Dualizm Szczawnicy rzutuje na jej obraz przestrzenny i warunkuje przyszłe jej ukształtowanie a przyjęta nadrzędność funkcji uzdrowskiej ułatwia pewne rozwiązania planistyczne (Litwin 1990, 1995, 1996).

ROZKŁAD I CHARAKTERYSTYKA STREF PODSTAWOWYCH

W wyniku czynności opisanych wyżej sporządzono systematykę stref¹ (Ryc. 1):

1. Strefa centralna z podstrefami:
 - uzdrowsko-sanatoryjna
 - pensjonatowo-wypoczynkowa
 - usługowa
2. Strefa pośrednia z podstrefami:
 - sanatoryjna
 - rekreacyjna
 - zabudowy mieszkaniowej
 - centrum ruchu turystycznego.
3. Strefa peryferyjna z podstrefami:
 - zabudowy zagrodowej
 - rozłogu.

¹ Obliczone użytki w 196 kwadratach obliczeniowych znajdują się u autorki, Akademia Rolnicza w Krakowie, Katedra Geodezyjnego Urządzania Terenów Wiejskich.

Ryc. 1. Strefy zabudowy Szczawnicy.
Building zones in Szczawnica.

1. Strefa centralna – central zone; 2. Strefa przejściowa – intermediate zone; 3. Strefa peryferyjna – suburban zone.

Strefa centralna

Rozciąga się wzdłuż doliny Szczawnego Potoku, zajmując również fragment doliny Grajcarka. Charakteryzuje się wysokim wskaźnikiem intensywności zabudowy (0,26), dużym udziałem zabudowy pensjonatowej 83% oraz znacznym skupieniem obiektów usługowych 26%. Ze względu na różnorodny charakter poszczególnych jej części wyróżniono 3 podstrefy.

Podstrefa uzdrowiskowo-sanatoryjna. To dawne centrum Szczawnicy wraz z późniejszą zabudową uzdrowiskową wzdłuż ulicy Zdrojowej. Najstarszą część stanowi Plac Dietla wraz z okalającymi go budynkami. W podstrefie tej znajdował się pierwszy ośrodek, wokół którego koncentrowało się życie uzdrowiskowe. Związa-

ny był niewątpliwie z występowaniem tu źródeł mineralnych „Józefiny” i „Szczepana” (imiona rodziców Józefa Szalaya). Cała działalność inwestycyjna na tym terenie aż do okresu międzywojennego była spontaniczna. Zabudowa grupowała się wzdłuż źródeł, stopniowo rozszerzając się i obrastając w usługi i infrastrukturę. Analizując strukturę użytkowania tej podstrefy stwierdzono praktycznie brak zabudowy mieszkaniowej i gospodarczej. Cały niemal obszar podstrefy uzdrowiskowo-sanatoryjnej znajduje się na terenach średnio korzystnych dla zabudowy ze względu na warunki fizjograficzne terenu (spadek od 15% do 25%). Zasklepienie Szczawnego Potoku oraz utworzenie Parku Górnego złagodziło nadmiernie nawilgocenie terenu a tym samym poprawiło warunki bioklimatyczne. Podstrefa ta

jest najpiękniejsza i najlepiej utrzymana, toteż przyciąga rzesze turystów i kuracjuszy.

Podstrefa pensjonatowo-wypoczynkowa. Rozciąga się na wschodnim zboczu dolnej części doliny Szczawnego Potoku. Zajmuje powierzchnię około 3 ha. Wyodrębniono ją ze względu na jednorodny charakter zabudowy. Nie ma w niej prawie zabudowy mieszkalnej i rolniczych terenów zielonych, z wyjątkiem przydomowych ogródków. Bardzo wysoki wskaźnik intensywności zabudowy (0,3) w kwadratach obliczeniowych jest wynikiem zwartości zabudowy dwu i trzykondygnacyjnej z lat 80. XIX wieku i początków XX wieku, czyli z okresu działalności Krakowskiej Akademii Umiejętności na terenie Szczawnicy. Pewne wpływy stylu alpejskiego (galeryjki i bogata ornamentyka) oraz panującego wtedy eklektyzmu stylów historycznych (wieżyczki, wykusze) nadają charakter tej podstrefie. Aktualna waloryzacja warunkująca jej przetrwanie, jednorodny zespół architektoniczny, dobre nasłonecznienie i niewielka wilgotność powietrza wyróżniają podstrefę pensjonatowo-wypoczynkową w sensie urbanistycznym i uzdrowiskowym.

Podstrefa usługowa. Rozciąga się wokół wylotu doliny Szczawnego Potoku do doliny Grajcarka. Pełni funkcję centrum usługowego, zajmuje obszar około 4 ha. Charakteryzuje się średnią intensywnością zabudowy, dużym udziałem użytków technicznych (58,6%), komunikacyjnych (24,4%) i zabudowy usługowej (7,9%). Zabudowa mieszkaniowa: w funkcji usługowej na parterze i mieszkalnej na piętrze. Centralne położenie względem Szczawnicy Wyżnej i Niżnej wpłynęło na lokalizację tej podstrefy. Teren o dogodnych warunkach pod zabudowę.

Strefa pośrednia

Rozciąga się wzdłuż doliny Grajcarka od jego ujścia do Dunajca, aż po dolinę potoku Jarmuta. Rozległa pod względem zasięgu, posiada największy procent terenów zabudowanych. Znaczne zróżnicowanie pod względem funkcji, charakteru i genezy zabudowy utrudnia charakterystykę strefy w całości, dlatego też opisano oddzielnie każdą z wyodrębnionych podstref.

Podstrefa sanatoryjna. Najbardziej związana ze starym centrum zdrojowym. Rozciąga się ona

od wschodniej strony Miedzusia aż po Połoniny, okalające strefę centralną. Nie jest jednorodna funkcjonalnie. Dolna zachodnia część wiąże swe powstanie z występującym tu źródłem „Szymon”. W dalszym swym przebiegu wspina się po stoku Bryjarki. Zabudowa willowa, głównie z okresu międzywojennego, wpływa na charakter i jej funkcję.

Podstrefa rekreacyjna. Położona na terenie Parku Dolnego i terasie zalewowej Grajcarka. Swoje zagospodarowanie wiąże ze źródłami mineralnymi „Wanda” i „Szymon”. Stara pijalnia, willa pod godłem Mickiewicza, która ustępuje miejsce „Chemikowi”, dom „Górala” na terenie Parku Dolnego, grotta narciarska Zyblikiewicza oraz Dom Kultury to tylko niektóre warte zauważenia jednostki architektoniczne podstrefy rekreacyjnej. Kolejka linowa na Palenicę, korzystne warunki do zagospodarowania pod kątem sportowym i wypoczynkowym stanowią atuty tej podstrefy.

Podstrefa zabudowy mieszkaniowej. Zabudowa mieszkaniowa grupuje się na trzech obszarach. Pierwszy obszar – w Szczawnicy Wyżnej wzdłuż ulicy Szalaya, drugi – na Miedzusiu, od Parku Dolnego po dolinę Skotnickiego Potoku i trzeci – w Szczawnicy Niżnej, rozpostarty na prawym brzegu Grajcarka, przy jego ujściu do Dunajca. Pierwsze budynki były ściśle związane z funkcją rolniczą. Tradycyjne chałupy góralskie budowane z bali toporowych łączone na „zrąb”, uszczelniane gliną, bielone wapnem i kryte gontami, stały się elementem architektury Skalnego Podhala i Spisza. Najstarszą zachowaną chatą góralską jest pochodzący z końca XVIII wieku „Koci Zameczek”. Charakter w tej podstrefie stanowią domy o funkcji rolniczej przemieszane z domami dla letników. Natomiast Osiedle XX-lecia, zlokalizowane poniżej Połonin, jest przykładem zabudowy kolektywnej, źle wkomponowanej w krajobraz Pienin.

Centrum ruchu turystycznego. Znajduje się przy ujściu Grajcarka i przybrzeżnym pasie Dunajca. Bardzo dobre warunki do uprawiania kajakarstwa, przygotowany dwunasto-kilometrywy deptak pieszy i rowerowy do Czerwonego Klasztoru stanowi atrakcję turystyczną i krajobrazową.

Strefa peryferyjna

Zabudowane obszary tej strefy rozciągają się wzdłuż dolin potoków: Skotnickiego (przysiółek Wygon), Sopotnicy (przysiółek Staszowa) oraz we wschodniej części doliny Grajcarka. Tereny te zostały zaklasyfikowane do strefy peryferyjnej na podstawie uprzedniego przeanalizowania struktury użytków gruntowych w poszczególnych kwadratach badawczych. Wysoki procent zabudowy gospodarczej świadczy o dużym udziale gospodarstw rolnych. Nie ma tu zabudowy uzdrowskiej, ani domów wypoczynkowych. W granicach tego obszaru został zlokalizowany drobny przemysł spożywczy i usługi. Najwyższa intensywność zabudowy występuje na Wygonie, powodując chaos i ciasnotę. Przeważa tu rolnicza zabudowa drewniana, we fragmentach murowana. Podobnie sytuacja przedstawia się w przysiółku Staszowa.

KIERUNKI ROZWOJU UZDROWISKA

Prawidłowe zagospodarowanie i użytkowanie obszarów uzdrowskich jest współcześnie jednym z podstawowych zadań związanych z zaspokojeniem potrzeb w zakresie odnowy sił psychofizycznych człowieka. Wynika to z postępującej degradacji walorów uzdrowskich wywołanej głównie niekontrolowanym wzrostem ruchu turystycznego na tych terenach. Jego konsekwencją jest żywiołowy rozwój uzdrowska, jego niewłaściwa struktura oraz dezorganizacja przestrzenna.

Oceniając istniejące zasoby środowiska przyrodniczego, z punktu widzenia możliwości ich wykorzystania w celach uzdrowskich, należy podkreślić duże wartości lecznicze wód mineralnych Szczawnicy, atrakcyjny krajobraz Pienin oraz korzystne warunki klimatyczne. Czynnikiem wpływającym negatywnie na klimat uzdrowska jest wzrost stopnia zanieczyszczenia atmosferycznego wywołany koncentracją dwutlenku siarki, tlenu ołowiu i pyłów drobnoziarnistych. Jest to konsekwencją wzrostu liczby urządzeń emitujących zanieczyszczenia, wzmożonego ruchu samochodowego oraz istniejących warunków topograficzno-klimatycznych utrudniających cyr-

kulację powietrza. Istotnym problemem jest nadmierny hałas, oddziałujący na klimat akustyczny, będący ważnym czynnikiem regeneracji psychofizycznej kuracjuszy. Konieczna jest gazyfikacja Szczawnicy oraz przeprowadzenie drogi przejazdowej wzdłuż Grajcarka.

Warunki naturalne nie sprzyjają rozwojowi funkcji rolniczej. Wiąże się to z przeważającym udziałem gleb o niskiej wartości użytkowo-rolniczej, trudno dostępnych i narażonych na silną erozję.

Warunki fizjograficzne Szczawnicy ograniczają w dużym stopniu możliwości przestrzennego rozwoju osadnictwa. Przeważa udział terenów o mniej korzystnych i niekorzystnych warunkach dla budownictwa. Spowodowane jest to dolinnym położeniem Szczawnicy, co sprzyja występowaniu zjawisk inwersyjnych, a także dużym spadkiem terenu stwarzającym zagrożenie aktywizacji procesów osuwiskowych.

Współczesny stan ukształtowania się stref podstawowych Szczawnicy jest sukcesem rozwoju funkcji osiedlotwórczych, ściśle związanych z istniejącymi zasobami środowiska przyrodniczego, głównie występujących tu źródeł mineralnych. Analiza historycznego rozwoju stref i podstref o funkcji leczniczej, uzdrowskiej, turystycznej oraz innych nie związanych z powyższymi wykazała, że rozwój ten przebiegał w znacznym stopniu w sposób spontaniczny (za wyjątkiem zabudowy strefy centralnej wokół Placu Dietla i większych obiektów leczniczych w latach powojennych). Główną przyczyną zauważonych nieprawidłowości w rozwoju przestrzennym Szczawnicy jest niekontrolowany rozwój społeczno-gospodarczy, co przejawia się większym udziałem użytków technicznych i związanej z nim urbanizacji terenu.

Analiza współczesnego stanu użytkowania przestrzeni uzdrowskiej pozwala stwierdzić, że przyszły rozwój Szczawnicy jest uzależniony od działań zmierzających do tworzenia sektorów funkcjonalno-przestrzennych zgodnych z realizowaną tu działalnością uzdrowską. Głównym problemem jest zabezpieczenie istniejących walorów uzdrowskich, co wiąże się z ograniczeniem rozwoju funkcji turystycznej oraz funkcji nie związanych z leczeniem uzdrowskim.

Jednym z podstawowych przedsięwzięć zmierzających do podniesienia stopnia racjonalności użytkowania przestrzennego Szczawnicy powinno być wyeliminowanie komunikacji samochodowej z obszarów, na których realizowana jest działalność uzdrowiskowa poprzez przeprowadzenie drogi dojazdowej wzdłuż Grajcarka (z zachowaniem pasa ochronnego), odciążającej tereny rozciągające się przy strefie centralnej. W działalności inwestycyjnej należy przestrzegać zasady przyznawania priorytetu obiektom służącym lecznictwu uzdrowiskowemu, szczególnie na terenie odgrywającym główną rolę w działalności uzdrowiskowej (strefa centralna).

Strefowanie podstawowe w Szczawnicy winno polegać na właściwej lokalizacji i odpowiedniej współzależności trzech stref: centralnej, pośredniej i peryferyjnej. Strefa centralna powinna decydować o ukształtowaniu fizjonomii osiedla, zachowaniu lub nadaniu mu rangi indywidualności oraz zapewnieniu podstawowych celów gospodarczych i kulturalnych mieszkańców. Strefę pośrednią należy uważać za miejsce lokalizacji obiektów nie związanych z podstawowym kierunkiem gospodarczym podregionu – rolnictwem. W strefie peryferyjnej pomieszczą się zagrody oraz usługi dla rolnictwa.

ZAKOŃCZENIE I WNIOSKI

Ukształtowanie właściwej fizjonomii uzdrowiska nie sprowadza się tylko do zagadnień z zakresu planowania terenów osiedlowych ale ma charakter interdyscyplinarny. Tylko właściwa współpraca szeregu fachowców pozwoli na racjonalne zagospodarowanie przestrzeni oraz zachowanie i rozwinięcie jego walorów trójwymiarowych.

Ważnym wydaje się pytanie – czy można wyobrazić sobie jakiś docelowy obraz miasteczka w sytuacji, gdy jego struktury i funkcje ulegają nieustannym przemianom? Takiego modelu oczywiście nie ma. Tylko od nas zależy jego oblicze. Kształtuje się ono zwykle pod wpływem trzech kryteriów:

1) użytkowego – nastawionego na wygodę użytkownika, sprawności funkcjonowania urządzeń i układów zagospodarowania przestrzenne-

go oraz na zapewnieniu prawidłowych biologicznych warunków środowiska,

2) ekonomicznego – nastawionego na ekonomikę inwestowania i eksploatacji urządzeń i układów, a w tym zwłaszcza na wykorzystanie ziemi wraz z infrastrukturą techniczną,

3) emocjonalnego – obejmującego warunki współżycia społecznego i pełnienia wyższych funkcji społecznych, walory estetyczne środowiska, warunki kulturowej ciągłości jego kształtowania oraz integralnego powiązania ze środowiskiem przyrodniczym (Litwin 1998).

Ukształtowanie właściwej struktury Szczawnicy, która będzie spełniała powyższe funkcje, a zarazem racjonalnie je łączyła, powinno mieć swój wyraz w planach zagospodarowania przestrzennego.

LITERATURA

- Litwin U. 1990. Podział funkcjonalny i analiza stref zabudowy wybranych osad gorczańskich w aspekcie krajobrazowo-architektonicznym. — Zesz. Nauk. AR w Krakowie, ser. Geodezja, **11**: 103–112.
- Litwin U. 1995. Formy krajobrazu osadniczego na przykładzie Kotliny Mszańskiej. [W:] Materiały Konferencji Naukowej nt. „Urbanizacja wsi w obrzeżach miejsko-wiejskich.” — Uniwersytet Śląski w Katowicach, ss. 169–181.
- Litwin U. 1996. Typy krajobrazu rolniczego i osadniczego na przykładzie Kotliny Mszańskiej. *Więś polska*. — Prace Inst. Archit. Plan. Wsi, **6**: 86–89.
- Litwin U. 1998. Ukształtowanie osad na tle krajobrazu Pienin. — *Pieniny Przyr. Człow.*, **6**: 189–198.

SUMMARY

The panorama of spatial features in Szczawnica's environs shows some influences of natural, low agriculture technical and economic composition. The article presents specification of basic zones: a central zone, an intermediate zone and a suburban area in Szczawnica. It also shows connections between them and spatial features pertaining to a collective form of a settlement and unit architectural forms. The method of the studies is based upon 1 hectare area computational squares which determine the land use structure in the small town of Szczawnica.